

Nigar Bəşirova
ADU-nun dissertantı

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN FRAZEOLoji SİSTEMİNİN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: *frazeologizm, atalar sözləri, zərbi-məsəllər, aforizm, ədəbi sitatlar, qanadlı sözlər.*

Key words: *phraseological unit, proverbs, sayings, aphorism, literary citation, winged words.*

Ключевые слова: *фразеологизм, пословицы, поговорки, афоризмы, литературные цитаты, крылатые слова.*

Frazeologizmlər dilin üç ən mühüm funksiyasından – ünsiyyət, xəbər vermə və təsir etmə funksiyalarından ancaq sonuncusunun yerinə yetirilməsində fəal iştirak edir. Başqa sözlə, dildə üslubi-ekspressivliyin təmin olunmasından ötrü lazımdır, frazeologizmlər işlətmədən bədii nitqi və ya danışıq dilini qurmaq çətindir. Bu vahidlər dilin ünsiyyət və xəbərvermə funksiyalarının ekspressivlik-emosionallıq cəhətindən zənginləşdirilməsinə xidmət edir.

Frazeologiyada mübahisə doğuran ən kəskin problemlərdən biri sabitliyin frazeoloji vahidlər üçün kateqorial əlamət olub-olmamasıdır. Təəssüf ki, dilçilikdə sabitlik frazeologizmləri müəyyənləşdirən əsas, bəlkə də yeganə meyar kimi, qəbul edilmişdir. Nəticədə, bir çox kateqorial əlamətlər diqqətdən kənar qalmış və frazeologiyanın hələ də dilçilikdə, müstəqil bir şöbə kimi, təsbit olunmasına imkan verilməmişdir. Frazeoloji vahidlərin çox zaman “sabit birləşmələr” adı ilə verilməsi, əslində onları həm forma, həm də məzmun baxımından donuq, dəyişilməz hesab etməyimizə səbəb olmuşdur. Təsədüfi deyildir ki, bir çox belə vahidlərin bu gün də frazeologiyaya aid olub-olmamasına təminat verə bilmirik.

Frazeologizm, frazeoloji vahid sözlərin semantik cəhətdən sərbəst olmayan birləşməsidir. Bu birləşmə onunla sintaktik quruluş formasına görə yaxın olan söz birləşməsi və cümlə kimi, nitq prosesində yaranmır. Frazeologizm dayanıqlı məna və müəyyən leksik-qrammatik tərkib kimi nitq aktında üzə çıxır. Leksik komponentlərin mənalardakı semantik sürüşmələr, dayanıqlıq və təkrar canlandırma frazeologizmin qarşılıqlı əlaqəli universal və fərqləndirici əlamətidir.

Dilin frazeoloji sistemin həm qısa (əsl frazeologizmlər), həm də genişləndirilmiş (buraya frazeoloji ifadələr və frazeoloji ibarələr əlavə edilir) variantlarında feili və qeyri-feili frazeoloji birləşmələr külli miqdarda mövcuddur [6, s.196].

Frazeoloji vahidlərin müxtəlif prinsiplərə əsaslanan bir neçə bölgüsü mövcuddur. Bunlar aşağıdakılardır:

- 1) frazeoloji vahidlərin tutumuna (əhatə dairəsinə) görə tipləri;
- 2) frazeoloji vahidlərin əmələgəlmə prinsiplərinə görə tipləri;
- 3) frazeoloji vahidlərin semantik quruluşuna görə tipləri;
- 4) frazeoloji vahidlərin semantik qovuşma prinsipinə görə tipləri;
- 5) frazeoloji vahidlərin leksik tərkib baxımından tipləri;
- 6) frazeoloji vahidlərin ekspressiv-üslubi xüsusiyyətlərinə görə tipləri.

Frazeologizmin forması: a) komponentlərin tərkibi, b) frazeologizmin sərhədi, c) komponentlərin variantları, ç) fakultativ komponentlər, d) frazeologizmin quruluşunu əhatə edir.

a) Müasir ingilis dilinin frazeologizmləri iki və ya daha da artıq komponentdən ibarət olur (komponentlərin əsas və ya köməkçi nitq hissələrinə aid olduğunu nəzərə almayaraq).

b) Frazeologizmin sərhədi onun bütün komponentlərini əhatə edir, frazeologizmin komponenti olmayan müxtəlif sözlər frazeologizmin sərhədini keçə bilər, amma onlar sabit məna baxımından komponentlərlə bağlı olurlar.

c) Variantlıq hadisəsi, (leksik, qrammatik) frazeologizmin komponentlərinin dəyişmə hadisəsi, onun formasının xüsusiyyəti və bu xüsusiyyətin müxtəlif şəkildə təzahürüdür: frazeologizmin hər komponenti dəyişə bilər, idiomatik ifadənin tərkibində leksik dəyişiklik ifadənin komponentlərindən biri və ya hər ikisi sinonim, ya da sinonim olmayan sözlə əvəz ediləndə, belə hallarda ifadənin mənası pozulmur, incə məna çaları meydana çıxır.

ç) Frazeologizmdə komponentlərin sayı müxtəlif ola bilər, nitqdə o bütöv, və ya natamam tərkibdə işləyə bilər, yəni bəzi frazeologizmlərdə ayrı komponentlər çıxarıla bilər, başqalarında isə yox.

d) Frazeologizmlər söz birləşməsindən və ya sadə cümlədən əmələ gəlir.

Ayrı-ayrı dilçilər frazeoloji sistemin əhatə dairəsi haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürür. Vaxtilə frazeoloji sistem haqqında ciddi hədudlar müəyyənləşdirilmişdi, lakin frazeologiya fənninin sonrakı inkişafı “frazem” anlayışının genişləndirilməsi ilə nəticələndi. Hazırda dilin frazeoloji sistemi dedikdə, buraya idiomatik ifadələr, paremioloji vahidlər, həmçinin “müəllifli frazeologizmlər” adlanan vahidlər şamil edilir.

Atalar sözləri və zərbi-məsəllər, ravayətli ifadələr, obrazlı ifadələr, atmacalar, aforizmlər, ədəbi sitatlar, hikmətli sözlər, qanadlı sözlər kimi anlayışlar müasir dilçilikdə geniş yayılmışdır və alimlər, bir qayda olaraq, onların hamısının dilin *frazeoloji sistemində* mövqeyi haqqında yekdil fikrə gəlmişlər. Bu frazeologizmlər içərisində aforizmlər, ədəbi sitatlar və qanadlı sözlər müəllifi məlum olan vahidlər kimi diqqəti cəlb edir və ayrıca araşdırılmağa layiqdir.

Ümumiyyətlə, frazeoloji makrosistemdə ən güclü idarəetmə xüsusiyyətinə özlərinə xas mənada müstəqil işləmə bilməyən frazeologizmlər malikdir.

Onlar mütləq şəkildə özlərinə təyinedici üzv edir və onu idarə edirlər. Məsələn: “dəli şeytan deyir (ki)” idiomu nitqdə elə bu şəkildə deyilib, üstündən ötülə bilməz. Bu ifadə mütləq özünə budaq cümlə şəklində təyinedici komponent tələb edir: “dəli şeytan deyir ki, dur bu saat baş götür get...”, “dəli şeytan deyir ki, açıb hamısını danış...”, “bir dəli şeytan deyir ki, yapış yaxasından...”, və s.

Frazeoloji vahidin iştirakı ilə formalaşan budaq cümlə tamamlıq budaq cümləsidir. Habelə: “mind one’s own affairs”, “mind one’s own business”, “mind you do it...”, “mind you do that...”, “make smb.’s mind easy...”, “make smb. easy in his mind...”, “put smb.’s mind at ease...”, “set smb.’s mind at rest...” və s.

Nümunələrdən göründüyü kimi, idiomatik vahidin idarəetmə xüsusiyyəti burada iki planda reallaşır: struktur və semantik.

Struktur cəhətdən qovuşmanın özü qapanmış olduğundan, işləndiyi mətni mürəkkəb cümlə şəklinə salır. Semantik baxımdan isə, “dəli” və “şeytan”ın dediyi mənfi hadisə, fikir və hərəkətlə bağlı olduğundan budaq cümlədə verilmiş fikir mənfi mənə çalarına malik olmalıdır.

“Baş götürüb getmək”, “açıb hamısını danışmaq”, “yaxasından yapışmaq” hərəkətlərinin yeri olmadıqda bunları etmək “dəli şeytan”ın təhriki ilə ola bilər. Yaxud “Bir dəli şeytan deyir ki, dur bu saat elçi göndər...”, “Bir dəli şeytan deyir ki, bu yığdığın pulları yetim-yesirə payla...”, “Dəli şeytan deyir ki, get onlara kömək et...” kimi cümlələrdə də struktur əvvəlkilərdən fərqlənir.

Semantik cəhətdən isə, mənə çaları dəyişir: artıq burada budaq cümlələrdəki fikir obyektiv şəraitdə müsbət hadisə, fikir və hərəkət kimi qiymətləndirilir, lakin onların yerinə yetirilməsini “şeytan buyurursa”, bu həmin fikrə düşən adamın özünün, ümumiyyətlə, bu fikrə qədər mənfi səciyyəsi-ni, mövqeyini açıqlamış olur.

Deməli, idiom semantik cəhətdən cümlədəki ümumi, bütöv fikri idarə edir. “Canım sənə desin...” idiomu da nitqdə ayrıca işlənmir. Bu idiomatik

ifadə, əvvəlki kimi, mütləq mürəkkəb cümlə yaradılmasını tələb edir və budaq cümləni idarə edir.

Məna idarəsinə gəlincə, əslində yaranan mürəkkəb cümlədə tautoloji mövqeyi ilə fərqlənən idiom. Həmin mətnin emosional-ekspressivlik oreolunu idarə edir: “canım sənə desin” ifadəsi iştirak edən cümlə üslubi cəhətdən neytral ola bilməz.

Müqayisə et: “Gəldilər-getdilər, canım sənə desin ki, lap zəhləmizi tökdülər, amma işlərini də gördülər...”, “Canım sənə desin, hətta sən də bunu bacarmazsan...”, “Конечно, вы не обидетесь, если я потолкую с вами со всей откровенностью...”, “Amma canım sənə desin, lap canlara deyən oğlandır...”, ingilis dilində: “to speak well for smth.” – “Her manners speak well for her upbringing”; “plain speaking” – “But you’re not so thin-skinned as to take offence at a little plain speaking, I’ll be bound” (B.Shaw, “Cashel Byron’s Profession”, ch.VI); “wish smb.God speed” – “Need I say more, Lord Essex, and need I wish you God speed and good luck in this vital mission you are undertaking?” (J.Aldridge, “The Diplomat”, ch.22) və s.

İfadə cümlədə emosionallığı artırır, etirafın intensivliyini təmin edir. Beləliklə, bu qəbildən olan frazeoloji vahidlər daxil olduqları mətni ikili şəkildə idarə edir: struktur və semantik cəhətdən.

Müəllifli frazeologizmlər dilin və ifadə tərzinin tarixi inkişafı nəticəsində deyil, fərqli alimlərin, yazıçıların, publisistlərin və başqalarının tərəfindən birdən-birə yaradılır, ümumi ədəbi dildə və yüksək intellektə malik dil daşıyıcılarının nitqində işlədilməyə başlayır. A.A.İzotova qeyd edir ki: “Çox vaxt romandakı frazeologizmlər qəhrəmanların hiss və duyğularını təsvir etmək üçün istifadə olunur” [4, 5]. Müəllifli frazeologizmlər hər hansı bir elmi, bədii, ictimai-siyasi mətndən seçilir və başqa-başqa yeni mətnlərdə “təkrar istehsalə” buraxılır, lakin bu zaman frazeologizmin birinci yaradıcısı olan müəllifin adı ilə əlaqələndirilir. Ümumi ədəbi dildə və oradan da geniş xalq kütlələrinin danışq dilində işlənmə tezliyinin artması bu növ frazeologizmlərin sonrakı inkişafına iki cür təsir göstərir:

a) frazeologizmlərin leksik tərkibində və qrammatik strukturunda müəyyən dəyişiklik aparıla bilər, lakin ümumi semantikasını öz dəyərini saxlamış olur;

b) müəllifli frazeologizmin uzun müddətdən sonra müəllifsiz frazeologizmlər, məsələn, atalar sözləri, zərb-məsəllər, rəvayətli ifadələr və s. cərgəsinə keçməsi, başqa sözlə, onların müəlliflərinin unudulması müşahidə oluna bilər.

Müəllifli frazeologizmlər digər oxşar vahidlərdən özünün mətnlik dərəcəsinə görə, mütəhərriklilik qabiliyyətinə görə və başqa dillərə tərcümə olunmaq imkanlarına görə fərqlənir.

Müəllifli frazeologizmlərin aşağıdakı spesifik əlamətləri qeyd olunur: qanadlı sözlər, aforizmlər, ədəbi sitatlar.

Qanadlı sözlərdə ritm və intonasiya bütövlüyü vacib deyil. Beyt və ya misra formasında olarsa, ritmik və intonasiya uyğun tutuma malik ola bilər. Lakin əksərən nərsdən yayıldığı üçün ritmik və intonasiyalı konstruksiyalıq bu frazemlərdən ötrü səciyyəvi deyil.

Qanadlı sözlərin paralel quruluşlu sintaktik vahidlərdən yaranması məsələsi ehkam sayıla bilməz, hətta belə müvazilik (paralelizm) müşahidə olunduqda belə, nitqdə işlədilmə məqamında model “sökülə” bilər.

Vəzn və qafiyə məsələsi qəti deyil. Yalnız poetik əsərlərdən yayılarkən vəzn-qafiyə gözlənilir, lakin işlədilmə məqamında məşhur kəlmə elliptik qısaldıla bilər, yəni vəzn və qafiyə məsələsi pozular.

Qanadlı sözlərdə vaxt ibrətamiz məsləhət və ya nəsihət verilmir: funksional cəhətdən buna heç ehtiyac da yoxdur. Başlıca məqsəd mətnin ekspressivlik-emosionallıq səviyyəsini qaldırmaqdır.

Tərkibi yalnız bircə sözdən – reminissentik addan da ibarət ola bilər ki, bu əlamət yalnız qanadlı sözlərə xasdır. Komponentlərin sayı meyar deyil, lakin model həddən ziyadə genişləndirilmir.

Fikrin bitkin ifadə tərzini etalon sayılmır. Əksinə, çox vaxt “yayı atıb, oxu gizlədirlər”. Belə frazeologizmlərin mənası əsasən onların tarixçələrinə kilidlənmiş olur və onlar daha çox məzmun çalarına malik olur. Nümunələr: Hamlet, Otello, Loğman, Sif zəhməti, Troya atı, Milyonçunun dilənçi oğlu; Yupiter, sən hirsənirsən, deməli, müqəssirsən; Mənə dayaq nöqtəsi verin, yer kürəsini məhvərindən oynadım; Çünki oldun dəyirmançı, çağır gəlsin dən, Koroğlu, və s.

Aforizmlər mütləq şəkildə cümlə formasında olur, geniş konstruksiya şəklində təzahür edir.

Mətdən seçilir, lakin ikinci mətnə daxil edilmir, mətdən ayrı işlədilir. Mətnə salınsa, hökmən “filankəs demişkən” qeydi ilə, yaxud buna bənzər bir qeydlə müşayiət olunur.

Sual yarana bilər: Niyə müəlliflər aforizmlərdən istifadə edirlər? Bir mətdə harada olmağından asılı olmayaraq, yazıçılar aforizmlərdən istifadə edərək müşahidələri və ya fəlsəfi fikirləri ağıllı və qısa şəkildə ifadə edirlər. Aforizmlər böyük ideyaları doğuran qısa ifadələr olduğundan, yazıçılar tez-tez onlardan əsərin mərkəzi mövzuları üçün stenoqram kimi istifadə edirlər.

Aforizmlərdə ifadə olunan fikir motivləşmiş və şəffaf olur. Hikmətə-mizlik, nəsihət, yol göstərmək səciyyəsi vardır: sanki yaşlı və təcrübəli nəslin təcrübəsindən irəli gələn müşahidələri yeni nəslə, ictimaiyyətin müxtəlif qruplarına çatdırmaq üçün seçilir (atalar sözləri ilə müqayisə etsək). Məsələn: “Easy come, easy go. He who hesitates is lost. The early bird gets the worm. All for one and one for all. Early to bed, early to rise, makes a man healthy, wealthy, and wise. Give a man a fish and you feed him for a day; teach a man to fish and you feed him for a lifetime. Actions speak louder than words.”

Aforizmlərdə emosionallıq oreolu özünü göstərir, ekspressivlik azdır.

Ədəbi sitatlar - həcmcə ən böyük frazem sayıla bilər. Ədəbi sitatlar hər hansı bir mətndən yalnız müvəqqəti işlədilmək üçün seçilə bilər və hansısa başqa bir mətndə irəli sürülmüş fikri qüvvətləndirmək, hansısa konsepsiyanı sübut etmək üçün işlədilir.

İşlədildiyi təkrar mətndən kənarında sitatların mənası öz əhəmiyyətini itirə bilər, buna görə də mətndən kənarında artıq diqqəti cəlb eləmir və uzun konstruksiyaya malik olduğu üçün tezliklə yaddan çıxır, yalnız təbliğ elədiyi fikir qalır.

Ədəbi sitatlar yalnız seçilib işlədildiyi mətn üçün əhəmiyyətlidir. Odur ki, mətndən kənara çıxıb, nə dil, nə də nitq vahidinə çevrilə bilmir. Əslində çox böyük güzəştə frazeoloji sistemə daxil edilir.

Ədəbi sitatlar yalnız yazılı nitqdə işlədilir. Düzdür, aforizmləri də, sitatları da əzbərləyən şəxslərə rast gəlmək olar, lakin bu fərdi səciyyə daşıyır.

Aforizmlərə və sitatlara aid nümunələr, məsələn, ana dilimizdə:

“Mən elə adamlar tanıyıram ki, onlar tək-cə çəkmələrini insan yağı ilə yağlamaq üçün başqalarını öldürə bilərlər” (Şopenhauer).

“Dağ olub dağlara arxalanmasan, Sovurar tozunu küləklər sənin” (Səməd Vurğun).

İngilis dilində misallar: “All we have to decide is what to do with the time that is given us...”, “It is a far, far better thing that I do, than I have ever done; it is a far, far better rest I go to than I have ever known...”, “You have brains in your head. You have feet in your shoes. You can steer yourself any direction you choose. You’re on your own. And you know what you know. And YOU are the one who’ll decide where to go”, “It matters not what someone is born, but what they grow to be”.

Yuxarıda göstərilən üsullar personajların görünüşünü rəngli şəkildə göstərməyə kömək edir, həmçinin xarakterlərin, hisslərin və davranışların açıqlanmasına kömək edir [4, 89].

Müasir dövrdə müəllifli frazeologizmlərin hamısı beynəlxalq səciyyə daşıyır və dünyanın mədəni dillərinə iki yolla yayılır:

a) onların formalaşdığı elmi, elmi-kütləvi, ictimai-siyasi, bədii əsərlər, yəni orijinal tərcümə olunur və buradan frazeologizm seçilir;

b) frazeologizm anadilli mətndən seçilir, sonra isə frazeoloji özü tərcümə edilib başqa dillərə yayılır.

Hər iki yolun sonunda müəllifli frazeologizm beynəlxalq əhəmiyyət qazanır: xalqlar arasında müştərək, ortaq ifadələr yaranır. Tarixən həmişə bu proses baş vermişdir və bu gün də davam edir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Adilov M.İ., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri, Bakı, 1989, 364 s.
2. Adilov M.M., Yusifov G. Sabit söz birləşmələri, Bakı, 1992, 151 s.
3. Ismailova D.A. Teaching English as a Foreign Language, Baku, 2011, 316 p.
4. Izotova A.A. Английская фразеология: аллюзии, идиомы, метафоры, Сб.статей М., МАКС Пресс, 2014, 92 с.
5. Ronald M. & Eastwood J. A Basic English Grammar, Oxford, Oxford University Press, 1982, 384 p.
6. Vəliyeva N.Ç. Müxtəlif sistemli Dillərdə Fəli Birləşmələrin Tipoloji Təhlili. Bakı, "Avropa" nəşriyyatı, 2008, 862 s.
7. Valiyeva N.Ch. Communicative-Pragmatic Paradigm of English Lexicology. Science and Education, Baku, 2014, 288 p.

Nigar Bəşirova

Summary

The specific peculiarities of the phraseological system of Modern English

This article is devoted to the study of the specific features of the phraseological system of modern English. Such concepts as proverbs and sayings, parables, figurative expressions, meaningful expressions, aphorisms, literary quotes, winged words, wise sayings are common in modern linguistics, and most scholars, as a rule, agree that they are part of the phraseological system language.

One of the most acute problems of phraseology is whether stability is a categorical characteristic of phraseological units. Unfortunately, stability in linguistics has been accepted, perhaps as the only criterion for defining phrases.

Phraseologism, phraseological unit is a semantically free combination of words. This combination is not found in the speech process, since it is a phrase and sentence that are closely related to the syntactic structure. Phraseologism manifests itself in a speech act as a fixed meaning and a kind of lexical and grammatical composition.

Semantic slides, constancy and reproduction in the meaning of lexical components are a universal and distinctive interconnected feature of phraseological unit.

The form of phraseological units and based on various principles, some classifications of phraseological units are considered in this article.

Нияр Баширова

Резюме

Специфические особенности фразеологической системы современного английского языка

Данная статья посвящена исследованию специфических особенностей фразеологической системы современного английского языка. Такие понятия, как пословицы и поговорки, притчи, образные выражения, осмысленные выражения, афоризмы, литературные цитаты, крылатые слова, мудрые изречения распространены в современной лингвистике, и большинство учёных, как правило, согласно с тем мнением, что они входят в состав фразеологической системы языка.

Одна из наиболее острых проблем фразеологии заключается в том, является ли стабильность категориальной характеристикой фразеологизмов. К сожалению, стабильность, в лингвистике была принята, возможно, как единственный критерий для определения фраз.

Фразеологизм, фразеологическая единица - это семантически свободная комбинация слов. Эта комбинация не встречается в речевом процессе, поскольку представляет собой словосочетание и предложение, которые тесно связаны с синтаксической структурой. Фразеологизм проявляется в речевом акте как фиксированное значение и некая лексико-грамматическая композиция. Семантические слайды, постоянство и воспроизведение в значении лексических компонентов являются универсальным и отличительным взаимосвязанным признаком фразеологизма.

Форма фразеологизма и основанные на различных принципах, некоторые классификации фразеологизмов рассматриваются в данной статье.

Rəyçi: fil.e.d., prof.N.Vəliyeva